

Дмитро Вирський

**КОЗАКИ – РІД ВІЙСЬКА ЧИ НАРОД?
ЕВОЛЮЦІЯ НАРАТИВНОГО ОБРАЗУ КОЗАЦТВА У
РІЧПОСПОЛИТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.**

Сюжет генези/розбудови характеристик українського козацтва в річпосполитській історіографії формувалася протягом другої половини XVI – середини XVII ст. Своїх рук до нього доклали три уявні покоління авторів: 1) *1560-і – початок 1580-х рр.* – Миколай Рей, Фульвіо Руджері, Ян-Анджей Красінський, Свентослав Оржельський, Станіслав Сарницький, Бартош Папроцький; 2) *1580-і – 1610-і рр.* – Рейнольд Гейденштейн, Йоахим Бельський, Йосип Верещинський, Клаудіо Рангоні, Мартин Пашковський, Станіслав Любенський, Ян-Іноцентій Петрицій; 3) *1620-і – поч. 1650-х* – Якуб Собеський, Шимон Старовольський, Павло Пясецький, Анджей-Максиміліан Фредро, Самуель Шимановський, Шимон Окольський і анонім-автор «Катафалку рицерського» (1650).

Причому зауважу, що сюжет наративного образу українського козацтва наразі все ще потерпає від суто джерелознавчого його опрацювання. Сюди, як до лавки лахмітника, стягується все, що бодай скидається на цінність. За недавнє шокуєче «одкровення» тут може правити 900-сторінковий опус «доктора філології» Миколи Корпанюка, надрукований цілком респектабельним видавництвом «Смолоскип»¹.

Відтак, факт існування специфічного варіанту того, що нині позначається як «державний інформаційний простір», у ранньомодерному минулому часто густо ігнорується (попри модні пошуки «Іншого», термін «рання модерність» скоріше наголошує на спільних рисах сучасників і тогочасників). У кращому разі матимемо обмовку про інтернаціональність європейської «республіки вечних» та єдині риторичні стандарти освіти тогочасної християнської Європи. Утім, навіть останнє зауваження нічого не дає для витлумачення очевидної неоднозначності реакції на той чи інший наративний образ, що, зокрема, явно перебуває в залежності від громадянства / підданства конкретного письменника / читача. Відтак гадаю, що вивчення наративних образів українського козацтва, створених з розрахунку саме на аудиторію співвітчизників (чи то оформлених як «вітчизняна» позиція), матиме неабияке значення для з'ясування питання про позиціонування річпосполитського соціуму щодо козацької проблеми.

З-поміж вищезгаданих авторів козацьких наративних образів, на «кар'єру» у модерній вітчизняній історіографії можуть претендувати хіба тексти Й. Бельського та Р. Гейденштейна: перший – завдяки його популярності ще в «українській» літературі XVII–XVIII ст., другий – через важливість його оповіді про завершальну фазу Лівонської війни 1558–1583 рр., для історіографії власне російської, яка й спопуляризувала цього автора серед російськомовних читачів (у т.ч. і в Україні). Крім цих двох, на особливу «любов» вітчизняних історіо-

графів можуть претендувати ще М. Стрийковський та А. Гваньїні. Але, передусім через спорадичність та надмірну розпорошеність «вісток про козаків» у першого та їх неоригінальність у другого, я відмовився від спеціального обговорення цих матеріалів на сторінках цієї розвідки. Відтак, наразі все ще на часі ознайомлення українського наукового загалу з усіма оригінальними «козацькими уривками» разом з їх сучасними українськими перекладами.

Загалом сучасна національна історіографічна традиція щодо дослідження цікавого нам періоду та історико-політичного дискурсу Речі Посполитої демонструє надмірну «україноцентричність», вона досі тяжіє до канонізації одних постатей і текстів та ігнорування інших (так, до улюбленців старої української історіографії – «об'єктивних іноземців» – Е. Лясоти та Г. Боплана наразі додався «скозачілий» Й. Верещинський). Відтак, не дивно, що бажаючі отримати бодай короткі відомості про річпосполитську історіографію звертаються зазвичай аж до «Курсу лекцій з джерелознавства 1880–1881 рр.» В. Б. Антоновича, перевиданого в 1995 р.² Про запитаність цього тексту свідчить і нове його перевидання з перекладом українською³.

* * *

Коротко зупинюся на ідеях першого покоління річпосполитських козакознавців (М. Рей, Ф. Руджері, Я.-А. Красінський, С. Оржельський, С. Сарницький, Б. Папроцький).

Феномен українського козацтва від початку свого існування турбував «впорядковане» станове суспільство Польського королівства. Утім, тривалий час воно сприймалося як дуже локальне явище – притаманне переважно прикордонному Подільському воєводству. Степовий кордон останнього, ця «земля ні твоя, ні моя, а Божа», за висловом одного кримського хана, був доволі розмитим. Це дозволяло тривалий час сумніватися – а чи «дитятко» таки наше?⁴ Відтак, унормування козацтва як соціального явища проходило мляво і загалом лише на місцевому, а не державному рівні.

Утім, Люблінська унія 1569 р. різко розширила простір «коронної України», зв'язала Корону із дніпровськими козаками та Запоріжжям⁵. Проблему «унормування» козацтва прийшлося вирішувати талановитому полюблінському поколінню державних діячів, які, щоправда, зберігали уявлення про козацтво як явище «малого формату». Як записав наприкінці 1572 р. анонімний публіцист «...króla polskiego moc contra barbaros nie Niżowym kozakiem stoi» / «короля польського міць проти варварів [тут – татар і турків] не на низовому козаку тримається»⁶.

Прагматичний уряд навіть спробував було радикально позбутися проблеми – як шлях «задушити у колисці» можна витлумачити гоніння на козаків протягом 1578 р. І, лише оцінивши, що це «собі дорожче», почалося «приручення» дітей Дикого Поля. Уряд уводив їх до правового поля країни завдяки т.зв. привілею Стефана Баторія 1582 р. (ще приватно-королівського акту¹) та

¹ Вірогідно під ним слід розуміти акт вписаний до Метрики Коронної: *Uniwersał Stefana Batorego do ukrainnych*

першої, справді загальнодержавної (обговореної на сеймі), козацької реформи 1590–1591 рр.

Зрозуміло, така амбівалентність позначалася і на наративних образах козацтва, які поволі, але напрацьовувала річпосполитська історіографічна традиція. Цей процес і ілюструється «козацькими уривками» з творів згаданий шести авторів 1560-х – початку 1580-х рр.

Таким чином, «козацький сюжет» закорінився у річпосполитській літературі з середини XVI ст. Зауважимо, що згаданими шістьма авторами гурт тогочасних річпосполитських «козакознавців» не вичерпується, втім інтерес інших істориків і письменників до цієї тематики був більш «принагіднішим».

Ось, для наочності, можна згадати сусідні-взаємопов'язані гасла «Kozaci Nizovii» / «Низові козаки» та «Tartari Kozakos metuunt» / «Татари козаків бояться» у відомому трактаті М.Броневського «Опис Татарії» (1579), написаному за особистими враженнями посольств до Криму 1578 і 1579 рр.⁷ Тут маємо такий текст: «In primis enim a Kozacis Nizovii noctris hominibus, quod secundo fluvio in cymbis ibi vagantur inde nuncupatis, ac iis Sclopetariis, qui aestate et autumnno in Borestene in cymbis maioribus et minoribus perpetuo vagantur, subitasque et damnosas in eos incursiones faciunt, magnopere sibi metuunt» / «Бо особливо від козаків низових – наших людей, які вниз течією річки на човнах туди забрідають, звідти і назва тих стрільців-мушкетерів, котрі навесні-влітку і восени Бористеном на човнах великих та малих безперервно блукають, раптово і руйнівні на тих [татар] набіги роблять, які дуже бояться»⁸. До речі, про подільських «козаків», які як і татари «in campis perpetuo vagantur, praelia et pericula, si eis comitatu impares sunt, evitare probe norunt» / «в полях безперервно блукають, битви та небезпеки, коли їх, буває, оточують нерівні [сили], смертю чимало випробовуються», Броневський мовить окремо⁹.

Варто наголосити, що якійсь час цілий «козацький сюжет» був здебільшого прив'язаний до Поділля і надалі ця подільська призма була дуже важливою для сприйняття-освоєння образу козащини історіографією Речі Посполитої (наприклад, перенесення на Запоріжжя русько-подільського образу «військової школи»). Як свідчить уривок з Оржельського, були навіть вагання щодо поширення терміна «козаки» на запорожців-«низовців». Взагалі поняття «за-порогу» та «низу» дуже символічно підходили для акцентування на маргінальності козащини у річпосполитському суспільстві та на ваганнях Вітчизни щодо визнання спорідненості із цими своїми занадто орієнталізованими, «потатареними» дітьми.

Новий погляд на козацтво, здається, поширюється з творів М. Стрийковського (написані між серединою 1570-х і 1582 рр.). Тут воно представлено як явище «одвічне» для литовсько-руського суспільства, рід легкоозброєного воїнства – органічної частини збройних сил ВКЛ (у долюблінських кордонах).

urzędników w sprawie poszanowania przez nich wolności Kozaków zaporoskich (19.IV.1582 р., Рига. – AGAD. – LL 32, k.405v-406v.). Напевно, він і був підставою тривкої легенди про привілей короля Баторія запорожцям (хоча документів на цю тему могло бути й кілька).

Адже термін «козаки» повсюдно уживаний як на сторінках «Хроніки» Стрийковського (хронологічно доведеної лише до 1506 р.), так і у його ж віршованому описі битви з росіянами на Улі 1564 р.¹⁰.

Зрештою, спостерігачами від самого початку осмислення нового явища усвідомлювався конкурентний потенціал козацтва щодо шляхетства. Утім, не відкидалася можливість інтеграції першого із другим.

Життя козаків з грабунку вже трохи бридило сноба-шляхтича (який волів війни для слави). Та, оскільки грабувався зовнішній ворог країни, шляхетське суспільство готове було виявляти тут терплячість.

Загалом у перших літературних характеристиках позитиви козацтва таки переважували його негативи. І тут письменники були солідарні з урядом, який привілеєм Стефана Баторія 1582 р. та козацькою реформою 1590–1591 рр. фактично легітимізував козаків як соціальну верству річпосполитського суспільства.

* * *

У творчості авторів 1580-х – 1610-х рр. (Рейнольд Гейденштейн, Йоахим Бельський, Йосип Верещинський, Клаудіо Рангоні, Мартин Пашковський, Станіслав Любенський, Ян-Іноцентій Петрицій) тема козаччини виходить на новий якісний рівень. Все більше уваги приділяється козацтву як внутрішньому явищу в житті Речі Посполитої, історики креслять програми інтеграції козаків до річпосполитського суспільства, причому не відкидають і можливостей надання / збереження їм певних автономістських прав.

Особливий інтерес викликає у згаданих авторів і процес накопичення якісних змін у військовому мистецтві запорожців, перетворення їх із нечисленних допоміжних підрозділів у повномасштабну армію, реального конкурента як збройних сил сусідніх держав, так і самого коронного війська. Утім, особливої ворожості щодо цього не відчувається, вона виявляється хіба ситуативно (скажімо при описі козацьких повстань).

* * *

У доробку авторів 1620-і – поч. 1650-х (Якуб Собеський, Шимон Старовольський, Павло Пясецький, Анджей-Максиміліан Фредро, Самуель Шимановський, Шимон Окольський і анонім-автор «Катафалку рицерського» з 1650 р.) тема козаччини у річпосполитській історіографії XVI–XVII ст. сягнула найвищого ступеня зрілості. Не дивно, що саме опрацьовані ними «образи» та «штампи» мали чи не найдовший вплив на пізнішу історіографічну традицію.

Ці вельми респектабельні історики ретельно дослідили сюжет розвитку військового мистецтва Війська Запорізького, ускладнення його бойового досвіду. В їх текстах увиразнилася тенденція вивчення внутрішніх структур козацтва, вплив на які все більше подається як єдина основа для урядової політики Речі Посполитої у козацькому питанні.

Взагалі тут зміцнили трактування козаків саме у «руському» контексті, з'я-

вилася чітка ідентифікація запорожців за мовою (русько-українською) і вірою (православ'ям). Згадані історики доклали рук і до постановня стійких історіографічних міфів щодо козаччини – «баторіанської легенди» (міфу-заснування); уявлення про «золотий час» давньої гармонії запорожців і держави; тези про шкоду від допливу черні на Запоріжжя; сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби. Зрештою ці автори вже помітно усвідомлювали існування наративної традиції «козацького образу», залучали вони й матеріали своїх попередників, активно «гналися» з історіографічними акцентами та інтерпретаціями.

* * *

У загальному підсумку зауважу, що вже не викликає сумніву – до теми українського козацтва річпосполитське історичне письменство другої половини XVI – середини XVII ст. зверталося доволі регулярно і вчасно фіксувало зміни у побутуванні цього історичного феномену. Дослідження генеалогії історіографічного образу Війська Запорозького дає багатий матеріал як для тлумачень самого цього явища, так і до вивчення фахових технік річпосполитських учених. Зокрема, це дозволяє спростувати популярні у модерній вітчизняній історіографічній традиції штампи про відсутність уваги суспільства Речі Посполитої до проблеми козаччини та про суто негативне ставлення шляхетських письменників до козаків.

Річпосполитське історичне письменство справді первісно (ще з другої половини XVI ст.) вагалося у питанні, де проводити кордон щодо козацтва: чи це такі «діти коронні», чи безбатченки з Дикого Поля, люди з-поза цивілізаційної межі. Причому для світу Корони були зрозуміліші давні знайомці – козаки подільські, менше інформації було про запорожців, щодо яких навіть були сумніви, чи це також «козаки» (щодо них вживалися і альтернативні терміни). «Родова пляма» козаччини як явища малого формату, другорядного у житті суспільства справді стримувала усвідомлення новими поколіннями істориків Речі Посполитої якісних змін у козацькому середовищі, але зовсім не призводила до якоїсь застигlosti його характеристик.

Та й зрештою, саме річпосполитська історіографія надала козацтву «вчений імідж», познайомила із цим явищем не лише освічених співгромадян, але й європейську гуманітарну науку. Вона: 1) напрацювала стійкі козацькі «історіографічні міфи»: «баторіанська» та «лицарська» легенди (міфи-заснування), уявлення про «золотий час» первісної гармонії запорожців і держави, теза про шкоду від допливу черні на Запоріжжя, сприйняття козаків як лицарів християнського світу, героїв загальноєвропейської антитурецької боротьби; 2) створила й античні рамки для портрету козаччини, які надавали останній значної репутабельності в очах ренесансної вченої традиції; 3) популяризувала проекти інтеграції козацтва до суспільних структур Речі Посполитої, причому обговорювала й різноманітні ступені автономії Війська Запорізького і, таким чином, виводила його на простір великої політики. Зрештою опрацювала і но-

вий історіографічний сюжет – «війни козацької» та, вже на початку Козацької революції середини XVII ст., усвідомила козаків як «націю». Згодом саме від цих досягнень «відштовхнулося» т.зв. козацьке літописання другої половини XVII–XVIII ст. – зародок української національної історіографії.

Примітки:

¹ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище) / М. Корпанюк. – К., 2005.

² Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881 / В. Б. Антонович. – К., 1995.

³ Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства / В. Б. Антонович. – Острог–Нью-Йорк, 2003.

⁴ Гадаю, що з цим пов'язане акцентування мішаного походження козацтва. Тезу про козаків як суміш різних народів (дослівно «Сили козаків утворюються не лише за рахунок втікачів... з наших областей, але і з втікачів з Московської землі, Волощини... і з усього світу») зустрічаємо у поляків принаймні з 1574 р., див.: Iorga N. Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Arusulu. – Vol.1. – București, 1895. – P.116. Аби вже зовсім відцуратися тих клопітливих козаків, польські дипломати невдовзі зметикували додавати, що і частка «наших» – то злочинці-баніти, яких дома нічого, крім страти, не чекає. Але наскільки цей стереотип «для чужих» трансліювався «для власного вжитку» – питання.

Крім того, не зжите було і уявлення про козаків як про явище суто татарського світу. Ось наприклад, писаний 5.VIII.1564 р. і згодом кілька разів видаваний «Апокаліпсис» Я.-Д. Соліковського (довго приписуваний С. Оріховському) серед зовнішніх ворогів-сусідів Речі Посполитої називає і «Татар Козаків», див.: Sen na jawie albo Widowisko Stanisława Orzechowskiego // Dzieła w niektórych Przedmiotach pisane Stanisława Orzechowskiego. – T. 2. – Wrocław, 1826. – S.196.

⁵ Гадаю, до рішення про регулярну військову взаємодію із запорожцями було прийняте коронним гетьманом Юрієм Язловецьким під час його відомого об'їзду нових південних кордонів Корони 1571 р. з метою реорганізації системи прикордонної оборони (на низовців – 300 яких взято на державне жалування – напевно, поклали обов'язок сторожі, котра мала сповіщувати коронному командуванню про перспективи татарського вторгнення передусім з Криму, адже тоді переправа через Дніпро була неунікна). Адже, якщо до того уряд прагнув лише евакуації козаків із Запоріжжя (де вони провокували зіткнення з татарами), то вже 29.X.1571 р. питання про «козаків низових», яким загрожують кримці, вписане до інструкції на варшавський сейм, див.: AGAD. – MK 110. – К. 198-209v. Про «роту» гетьмана низовців кн. Богдана Ружинського писав на початку 1575 р. Б. Папроцький (у «Паноші»). Напевно, ці ж 300 низових козаків стояли, станом на 2.VI.1576 р., у подільському Барі, див.:

Górsky K. *Historia jazdy polskiej*. – Kraków, 1894. – S.323.

⁶ *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. – Kraków, 1906. – S.461 (Відповідь на твір /з 25.X.1572 р./ проти обрання на польський престол французького королевича.).

⁷ Martini Broniovii <...>, *Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae*. <...>. – Coloniae Agrippinae, 1595. – P. 4.

⁸ Припускаю, що саме від М. Броневського може походити інформація про запорожців, яку подав у своєму донесенні до Ватикану (лист кардиналу Коменсі) від 15.VIII.1579 р. папський нунцій у Польщі Джованні-Андреа Калігарі (римський дипломат тоді виявляв зацікавлення стосунками з Кримом, хоча у донесенні козаки з'являються в зв'язку із авантюрою І. Підкови та його спадкоємців). За цим текстом, козаки є плем'ям, змішаним з різних народів: поляків, русинів, угорців, іспанців, італійців і т.д. Вони мешкають без жінок і дітей понад берегами Дніпра та на деяких його ж островах. Перебувають у постійній війні і живуть з грабунку. Вони є християнами і присягають бути ворожими до турків і татар. У бою відважні і через це носять ім'я козаків, що по-татарськи означає добрих вояків. Багато молодих відщепенців [=недолугого мотлоху], які не хочуть працювати або не можуть жити на батьківщині через вчинені злочини, йдуть туди і слухаються своїх ватажків, котрі миттєво реагують на здобич і небезпеку. Буде їх близько 4 тисяч. Клопоти із ними розпочалися не більше 15 років тому, бо раніше мали повагу польських королів, а зараз шануються менше [1578-15=1563 р., це рік молдавської авантюри Д. Вишневецького, отже турбувати уряд запорожці стали коли «полізли» до Молдови?] («Li cossachi sono una gente collettita di diverse nationi, Polacchi, Russi, Ungari, Spagnoli, Italiani etc., che senza moglie et figli habitano le ripe et certe isolette del Boristene. Stanno sempre alla campagna, et vivono di rapina, fanno professione di Christiani, et giurano di esser nimici di Tartari et di Turchi, et sono valorosi in armi; et però hanno il nome di cosacchi, perchè cosach in lingua tartaresca vuol dire buon soldato. Molti giovani sbardellati, che [non] hanno voglia di travagliare, o non puono stare nelle patrie loro per varii eccessi perpetrati, vanno fra costoro, et obediscono al loro capo, et sono messi subito alla parte delle prede et de' pericoli. Seranno da 4 mila, et non ha 15 anni, che cominciò questa ragunanza, che per altri tempi portava gran rispetto al Re di Polonia, hoggi poco.»), див.: *Monumenta Poloniae Vaticana*. – Т. IV: I. A. Caligarii nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581. – Cracoviae, 1915. – P. 42.

⁹ Martini Broniovii..., *Tartariae descriptio*... – P. 1.

¹⁰ Wojtkowiak Z. *Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko*. – Poznań, 2010; Дзярнович О. И. Поэма Матея Стрыйковского «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования*. – СПб., 2010. – №2(8). – С.127-134.

Отримано 11.09.2015 р.